

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՖԱԶԵՐԸ

Արդի ժողովրդական տնտեսութիւնը կազմում է հազարաւոր տարիներ յատմական զարգացման արդիւնք: Գիտութեան խնդիրն է՝ ժողովրդական տնտեսութեան հանդէպ, ամենից առաջ՝ ճանաչել ու բացատրել այն, ինչ որ եղել է և է:

Պրոֆ. Կարլ. Բիւխեր:

Ինչպէս մարդկային հասարակութեան ընդհանուր կուլտուրական-պատմական զարգացումը, այնպէս էլ նրա զուտ տնտեսական զարգացումը ունի իր պատմական առաջընթացութեան ընդհանուր դարեշրջանները: Եւ ինչպէս որ պատմական-սոցիալական գիտութիւնները պոզիտիւ հիմունքներով հետազոտում են մարդկութեան պատմական հասարակական կեանքի երևոյթները և մշակում նրանց զարգացման օրէնքները, այնպէս էլ տնտեսագիտութիւնը իր ինքնուրոյն սահմանում քննում ու վերլուծում է տնտեսական կեանքի ողջ կառուցուածքը և նրա առանձին երևոյթները և գտնում դրանց զարգացման օրէնքները:

Անտարակոյս, մարդկային հասարակութեան ընդհանուր կուլտուրական զարգացման պատմութիւնը, կեանքի բոլոր կողմերի—իրաւական, քաղաքական, մտաւոր, բարոյական, կրօնական, գրական և այլն—հետ միասին տեղ է տալիս և՛ տեխնիքական-տնտեսական կողմին: Սակայն գիտական հետազոտութիւնների այն յատուկ դիպչոցը, որի համաձայն տնտեսական ձևերը, նրանց փոխակերպումները, տնտեսական երևոյթների յառաջադիմական ընթացքը, նրանց ներգործումները և այլն, չենք կարող գտնել ընդհանուր կուլտուրական զարգացման պատմութեան մէջ. ճիշտ այնպէս, ինչպէս կեանքի միւս կողմերից իւրաքանչիւրը ևս՝ իրաւական, մտաւոր և այլն, չի կարող այնտեղ թէ՛ ծաւալով և թէ՛ որակով այնքան խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան նիւթ դառնալ, որքան իր օբիեկտի ճիւղի մէջ, ինքնուրոյն սահմանում:

Միւս կողմից, ընդհանուր պատմական-կուլտուրական

զարգացման թէօրիանս՝ բովանդակ կեանքի յառաջադիմութեան հիմնական մղումները որոնելու և հաստատաւոր ժամանակի թիւս այլ պատճառների ուշադրութեան է առնում և՛ տնտեսական շարժառիթը, և իրաւ, վերջինս տալով ստորադաս կամ նախադաս տեղ, նայած թէ այս կամ այն թէօրեաթիւը ինչ ուղղութեամբ և սկզբունքներով (իդէօլոգիական, թէ՛ մատերիալիստական պրինցիպ) է առաջնորդւում իր քննական անալիզների մէջ։ Նոյնիսկ զուտ տնտեսական երևոյթների, նրանց ծագման պատճառների և հետևանքների, նրանց աստիճանական զարգացման քննական բացատրութեան ժամանակ՝ տնտեսագիտական հին ուղղութիւնը (ամբողջ պատմական դպրոցը, որ այժմ դեռ բազմաթիւ կողմնակիցներ ունի) առաջնորդւում է իդէօլոգիական տեսակէտից. այսինքն տնտեսական կեանքի յառաջադիմութեան, նրա ձևերի բարեփոխումների մէջ հիմնական շարժառիթը համարւում է իրաւական, հոգեբանական, բարոյական մոմենտները։ Մինչդեռ ըստ մատերիալիստական տեսակէտի, ինչպէս որ հասարակական կազմի կրած փոփոխութիւնները անմիջապէս կախուած են տնտեսական կեանքի յարաբերութիւններից, այնպէս էլ տնտեսական կեանքի փոփոխութիւնները առաջնապէս պայմանաւորուած են տեխնիքական միջոցների, արդիւնաբերական յարաբերութիւնների փոփոխութիւններով։

Մեր տեսակէտը լինելու է զուտ մատերիալիստական (մարքսիստական)։ Ի հարկէ, մեզ զբաղեցնող թեմայի վերնագիրը լինելով՝ «Տնտեսական զարգացման ֆազերը», կարելիութիւն չպիտի տայ մեզ, մանաւանդ այս հանդէսի էջերում, երկար ծանրանալու ամեն մի ֆազի մէջ հասարակութեան սոցիօլոգիական ստրուկտուրայի կրած փոփոխութիւնների վրայ՝ առաջացած տնտեսական ֆակտորների և յարաբերութիւնների ազդեցութեան տակ։ Սակայն հասարակական այնպիսի կարևոր երևոյթներ, ինչպէս են օրինակ՝ դասակարգային յարաբերութիւնների կազմաւորումը, և մանաւանդ աշխատանքի բաժանման միջոցով առաջացած սոցիալական խաւերը, տնտեսական փոխազդեցութեամբ, — պիտի էական տեղ գրաւեն մեր դիտողութիւնների մէջ։

Ներ նշւթի ծաւալն է՝ նախ համառօտ և քննական դիտողութիւններով յիշատակել տնտեսական զարգացման յայտնի թէօրիանները, ապա՝ փոքր ինչ ընդարձակ շօշափել տնտեսական զարգացման տարբեր ֆազերը, սկսած պատմական հին անցեալից մինչև նորագոյն կապիտալիստական տնտեսութեան ձևը։ Վերջին խնդրում մեր ուղղեցոյցը լինելու է բացառապէս

պրօֆ. Կարլ Բիւխերի (Հայպցիզի համալսարանում) թէօրիան, ամենայայտնին, ամենատարածուածը և մեր կարծիքով ամենաճշգրիտը մինչև օրս եղած թէօրիանների մէջ: Ի հարկէ, մենք չպիտի խօսենք այս կամ այն ֆազում տիրապետող արդիւնաբերութեան սիստեմի մասին. դա ըստինքեան մի առանձին թեմայի նիւթ է կազմում: Մենք պիտի ցոյց տանք միայն պատմական մարդու տնտեսութեան զանազան ձևերը, նրանց աստիճանական բարդացումը, հազարաւոր տարիների օրգանական զարգացումը, այն որոշիչ կրիտերիումները, որոնցով սուր տարբերում են տնտեսական ֆազերը, և վերջապէս այն տնտեսական ֆենոմեններն ու հասարակական երևոյթները, որոնք արդիւնք են աշխատանքի բաժանման աստիճանական կատարելագործութեան, տնտեսական ֆունկցիանների հասունութեան—Ահա այս պիտի լինի մեզ զբաղեցնող խնդիրը:

I

Տնտեսական զարգացման թէօրիանները.

Ֆրիդրիխ Լիստի թէօրիան: Որսորդական կեանքի, խաշնարածութեան, երկրագործական կեանքի և ինդուստրիական կեանքի շրջաններ: Արդիւնաբերութեան ուղղութիւնը՝ որպէս որոշիչ կրիտերիում:—Բրունօ Հիլտերրանդի թէօրիան: Բնական իրերի, փողային և կրեդիտային տնտեսութեան ֆազեր: Փոխանակութեան դրութիւնը՝ որպէս որոշիչ կրիտերիում:—Միշարք թէօրիաններ, որոնց հիմնական կրիտերիումը կազմում է աշխատանքի բաժանումը: Կարլ Բոտթերտուսի թէօրիան:—Կարլ Մարքսի թէօրիան: Ասիական անտիկ ֆէօդալական և արդի կապիտալիստական տնտեսութեան ֆազեր: Կրիտերիումներ՝ բանուորի իրաւական դիրքը, տնտեսական կեանքի թէզիսական, անտիթէզիսական և սինթէզիսական վիճակը. արդիւնաբերութեան տեխնիկան:—Ֆրիդրիխ Էնգելսի թէօրիան: Սեփական փոխանակութեան և կապիտալիստական տնտեսութեան ֆազեր:—Գուստաւ Շմոլլերի թէօրիան: Յեղային, քաղաքային, տիրատորիական և պետական տնտեսութեան շրջաններ:—Կարլ Բիւխերի թէօրիան (ծանօթ. Վերներ Զոմբարտի թէօրիան): Տնային փակ տնտեսութեան, քաղաքային և ժողովրդական տնտեսութեան ֆազեր:

1.

Առաջինը թէօրիան պատկանում է գերմանական յայտնի տնտեսագէտ Ֆրիդրիխ Լիստին: Նա բաժանում է ժողովուրդներին տնտեսական ամբողջ զարգացումը չորս տարբեր շրջանների. որսորդական կեանք, խաշնարածութիւն, երկրագործական կեանք և ինդուստրիական կեանք ¹⁾: Լիստը բառացի անուանում է այսպէս. որսորդական դրութիւն, հովուական դրութիւն, ագրիկուլտուրային դրութիւն, ագրիկուլտուր—մանիֆակտուրային դրութիւն և ագրիկուլտուր—մանուֆակտուր—առևտրական դրութիւն. այդպէս վերջին ինդուստրիական շրջանը բաժանում է նա երկու մասի. Այս թէօրիայի սահմային սկզբնաւորութիւնը գտնում ենք դեռ Արիստոտելի մօտ («Politik» I եր.), և ենթադրում է, որ Լիստը օգտուել է այդ սխեմայից:

Մինչև անցեալ դարու 80-ական թուականները Լիստի տնտեսական զարգացման ուսմունքը սիրով տեղ էր բռնում ակադեմիական շրջաններում, մասնագէտների մոնոգրաֆիաների մէջ: Եւ նոյն իսկ այսօր պրօֆ. Շեօնբերգը իր դասազբբի մէջ բնորոշում է այդ շրջանները հետեւեալ անունները տալով. որսորդական ժողովուրդ, ձկնորս ժողովուրդ, խաշնարած կամ թափառական ժողովուրդ: ²⁾

Տնտեսական զարգացման տարբեր ֆազերը բնորոշելու համար, Լիստը աչքի առաջ է ունեցել, ինչպէս այդ պարզ երևում է իր թէօրիայից, միայն մի հիմնական կրիտերիում, այն է արդիւնաբերութեան զլխաւոր ուղղութիւնը, այսինքն թէ ինչ իրերի և ինչ ուղղութեամբ արդիւնաբերութիւն է ունեցել այս կամ այն շրջանում ապրող ժողովուրդը: Մի բնորոշումն, որ նոյնքան անբաւարար է, որքան և մակերևոյթային: «Անկարելի է նեղրերի կամ եւրոպական միջին դարերի տնտեսութեան սխտեմի բոլոր տարբերութիւնները՝ արդի եւրոպական տնտեսութեան եղանակից, բնորոշել միայն տիրապետող արդիւնաբերութեան ուղղութեամբ»—իրաւամբ նկատում է պրօֆ. Զոմբարտը ³⁾:

1) Fr. List, «Das nationale system der politischen Oekonomie» (նրա գրական ժողովածուի մէջ III հատ. եր. 14).

2) Schönberg, «Nandbuch der politischen Oekonomie» (հատ. I եր. 29).

3) Sombart. «Die gewerbliche Arbeit und, ihre Organisation» (տես «Archiv fur sociale Gesetzgebung und Statistik» (XIV հատ. 1 և 2 տետրը, եր. 372)

Երկրորդ դեռ բաւական տարածուած թէօրիան պատկանում է Բրունօ Հիլդեբրանդին: Տնտեսական կեանքի ամբողջ պատմական զարգացումը, սկսած ամենահին դարերից մինչև օրս, բաժանում է նա երեք ֆազերի՝ ընական իրերի տնտեսութիւն (Naturalwirtschaft) փողային տնտեսութիւն եւ կրեդիտային տնտեսութիւն ¹⁾: Հիլդեբրանդի բաժանական սխաւածի որոշիչ կրիտերիումը, ինչպէս տեսնում ենք, կազմում է փոխանակութեան դրութիւնը: Հին ժամանակներում, երբ բացակայում էր տնտեսական բարիքների արժէքը որոշող մի ընդհանուր մասշտաբ փողը, մարդիկ փոխանակում էին իրար հետ բնական իրերը: մէկը տալիս էր միւսին այն, որից նա շատ ունէր, և դրա փոխարէն ստանում այն, որին նա կարիք ունէր: Ուշ ժամանակներում արդէն տիրապետող է դառնում փողի տնտեսութիւնը, իր զանազան ֆունկցիաներով: Դսկ նորագոյն շրջանում՝ կապիտալիստական տնտեսութեան օրով, արագ զարգանում ու ծաւալում է կրեդիտային տնտեսութիւնը:

Այս թէօրիան ևս միակողմանի է և մակերեւոյթային: Փոխանակութեան դրութիւնը ըստ ամենայնի չի ընդգրկում որևէ դարեւորջանի ժողովրդի՝ տնտեսութեան նշանակել և ոչ էլ լիափութիւն ու հիմնական կրիտերիում կարող է ծառայել, որի տեսակէտից կարելի լինէր ամբողջ տնտեսական զարգացումը տարբեր ֆազերի բաժանել: Հիլդեբրանդը տարբերում է տնտեսական սխաւածները ըստ արտաքին սիմպտոմների, փոխանակ ըստ տնտեսութեան էական բնոյթի, որ արտադրում է այդ սիմպտոմները: Միւս կողմից այդ թէօրիան մոռանում է փողի մի կարևոր ֆունկցիան՝ արժէքի չափը (Wertmass), որ թէ փողային և թէ կրեդիտային տնտեսութեան մէջ միանգամայն անխախտ է մնում: Եւ վերջապէս աւելացնելու է, որ արդի տնտեսութեան շրջանում կրեդիտային կազմը երբէք այն աստիճան չի տիրապետել և դուրս մղել կանխիկ փողային տնտեսութիւնը, որ կարելի լինէր նորագոյն դարերի տնտեսական ֆազը կոչել կրեդիտային տնտեսութիւն: Այդ թէօրիայի յայտնի կողմնակիցն է այժմ պրոֆ. Կոնրադը:

1) Տես Հիլդեբրանդի հանդէսը «Jahrbuch für Nationalökonomie und statistik» II հատ. (1884), եր, 1.

3.

Այնուհետև դալիս է ժամանակագրական կարգով երրորդ կաթեդրիային պատկանող թէօրիաների մի շարք, որոնց մէջ ընդհանուր է մի հիմնական կրիտերիում, այն է՝ աշխատանքի բաժանումը:

Այդ խմբի առաջին ներկայացուցիչը համարւում է պետական կամ կաթեդր սոցիալիզմի (Staats oder Katheder-socialismus) հայր Կարլ Րոտերտուսը: Անուրանալի է, ի հարկէ, որ Րոտերտուսը առաջինն է եղել իր տեսակում, որ պարզ ու որոշ մասնացոյց է արել այն իրողութեան վրայ, թէ ինչպէս մասնաւոր տնտեսութիւնները հետզհետէ կլանւում են հասարակական խողով ձեռնարկութիւնների մէջ, թէ ինչպէս տնտեսութեան տիրապետող ձևը՝ նորագոյն դարերում, որ պատմականօրէն պայմանաւորուած մի երևոյթ է, հակադրւում է սոցիալական տնտեսութեան եղանակին: Նա դարձրել է տնտեսագիտական այդ հայեցակէտը իր ամբողջ սխտեմի մեկնակէտը, դեռ իր առաջին երկու աշխատութիւնների մէջ: ¹⁾

Րոտերտուսը պարզ որոշում է հին դարերի կղզիացած տնտեսութիւնը՝ կատարեալ անհատական տնտեսութեան դրութիւնը՝ ապագայ դարերի աշխատանքի բաժանման դրութիւնից: «Աշխատանքի բաժանման հետ, ասում է նա, առաջ է գալիս անհատների մէջ մի խմբակցութիւն, որ կղզիացած տնտեսութեան վրայ մի բոլորովին նոր բնոյթ է դրոշմում»: ²⁾ Իսկ աշխատանքի բաժանման դրութիւնը բաժանում է նա երկու տարբեր շրջանների. առաջին այն շրջանը, ուր դեռ գոյութիւն չունէր կալուածի և կապիտալի հիմնական շահագործութիւնը (առաւելապէս միջին դարերում), ուրեմն և կալուածն ու կապիտալը համապատասխան հասոյթ ու շահ չունէին: Ապա երկրորդ՝ կալուածի և կապիտալի արմատական էքսպլոատացեայի, շահագործման շրջան (նոր ու նորագոյն դարերը), ուր հասոյթն ու շահը իւրաքանչիւր տնտեսական ձեռնարկութեան նպատակն է համարւում:

Րոտերտուսի թէօրիան զուրկ է սխտեմատիկական խոր ու հիմնական լուսարանութիւնից. նա չի զարգացրել այդ աւելի ուշ տարիներում՝ իր մտաւոր արտադրութիւնների հա-

¹⁾ Karl Rotbertus, Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände (1842 թ. եր. 67)

²⁾

«Vertler sozialer Brief an von Kirchmann» (եր. 77.)

սուսնութեան շրջանում, այլ թողել է այն կիսատ ու թերի վիճակում, ինչպէս նախկին երկերի մէջ է եղել: 1851 թուականից յետոյ նա այլևս չի գրադուել այդ խնդրով:

4.

Այդ խմբի թէօրիայի ներկայացուցիչների շարքին են պատկանում նաև Կարլ Մարքսն ու Ֆրիդրիխ Էնգելսը: Տնտեսագիտութեան և սոցիալական գիտութիւնների մէջ եղակի տեղ են գրաւում այդ հանճարեղ մտածողները: Առաջ ոչ ոք այնքան խորաթափանց ու փայլուն կերպով չէ ըմբռնել ու պատկերացրել արդի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սխտեմը, նրա ներքին գաղտնիքը, տնտեսական զարգացման պատմական տեղնեցիան և դրանով պայմանաւորուած սոցիալական կեանքի անփոփոխելի էվոլյուցիան, ինչպէս Մարքսն ու Էնգելսն են արել: Այնքան բազմաթիւ ու ծանրակշիռ պրոբլէմներ յարուցանող և նրանց լուծում տուող հեղինակները, անտարակոյս, չէին կարող չարտայայտուել նաև այնպիսի կարդինալ խնդրի վերաբերմամբ, ինչպիսին է՝ մարդկային հասարակութեան տնտեսական զարգացման ֆազերը:

Ոոստովանելու է, ի հարկէ, որ Մարքսն ու Էնգելսը այնքան խոր ու մասնագիտօրէն չեն գրադուել հին ու միջին դարերի ժողովրդների տնտեսական դրութեամբ, որքան արդի երոպական ազգերի տնտեսութեան ու արդիւնաբերութեան ձևերով, որպէս զի կարողանային տնտեսական աստիճանական զարգացման ուսմունքի մէջ ևս կորիֆէյներ, պարագլուխներ լինելու: Այնպէս որ Մարքս-Էնգելսի այդ սահմանում արած հետազոտութիւնը մի ուրոյն սխտեմ չէ կազմում, կարօտ է լայն, փաստալից լուսաբանութեան: Սակայն միանգամայն անուրանալի է, որ այդ երկու մտածողների տուած հատուկորբ բացատրութիւնները, մանաւանդ նրանց առաջարկած կրիտերիումները, իրանց զանազան երկերի մէջ, աւելի պարզ ու որոշակի են շեշտում տնտեսութեան եղանակների տարբերութիւնները պատմական շրջաններում, քան միւս թէօրետիկներն են արել: Նւ պրոֆ. Բիւխերի յաջողութեամբ պսակած թէօրիան, ինչպէս այդ յետոյ կը տեսնենք, ամենից շատ ազդուած է Մարքս-Էնգելսեան հայեցակէտերից:

Մարքսի և Էնգելսի մօտ տարբերում են իրարից թէօրիայի ձևակերպումները, թէև մի և ընդհանուր է այն հիմնական հայեցակէտը, որ ելակէտ է ծառայել նրանց գիտողութիւնների համար: Երկուսի մօտ յաճախ են շեշտուում երկու

կամ աւելի «սոստիստիկական ու արդիւնաբերութեան եղանակներին» տարբերութիւնները: ¹⁾ «Ընդհանուր գծերով, ասում է Մարքսը, կարող են ասիական, անտիկ, ֆէոդալական և արդի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան եղանակները համարուել որպէս պրոգրեսիւ էպոխաներ տնտեսական-հասարակական կազմակերպութեան մէջ»: ²⁾

Առանձին-առանձին ծանօթանանք Մարքսի և Էնգելսի տեսական ձևակերպումների հետ:

Մարքսի մօտ կարելի է գտնել հետեւալ հիմնական կրիտերիումները, որոնք որոշում են զանազան տնտեսական-պատմական ֆազերի տարբերութիւնները:

1. Բանուորի իրաւական դիրքը: Մարքսի թէ առաջին և թէ վերջին աշխատութիւնների մէջ, սկսած «Կոմունիստական մանիֆեստից» մինչև «Կապիտալը» (օրինակ 1 հատ. եր. 43, 133 և այլն) շատ տեղեր են շեշտւում շահագործող ու շահագործուող, տիրապետող ու ենթարկուող դասակարգերի փոփոխական և իրաւական դրութիւնները: Շահագործուող տարրը հին դարերում եղել է ստրուկ, միջին դարերում՝ ճորտ և նորագոյն դարերում՝ իրաւապէս ազատ բանուոր. սա էական կրիտերիում է համարւում Մարքսի մօտ, տարբերելու տնտեսական զարգացման զանազան շրջանները: Նոյն իսկ մարքսիզմի քննադատներից մէկը՝ պրոֆ. Լ. Շտայնը, Մարքսի այդ կրիտերիումը համարում է միակ տարբերիչ մօդուլը տնտեսական աստիճանների: Նա գտնում է Մարքսի մօտ հետեւեալ տնտեսական շրջանները. ստրկական տնտեսութիւն, ճորտային տնտեսութիւն և սոցիալիստական տնտեսութիւն: ³⁾

2) Տնտեսական ողջ կառուցուածքի թեզիսական, անտիթեզիսական եւ սինթեզիսական վիճակը: Մարքսի այս կրիտերիումը հիմնուած է Հեգելի տիպիկտիքական տրիադի (երրորդութիւն) վրայ, և ձևակերպւում է այսպէս.

¹⁾ S. K. Marx und Fr. Engels, «Das Kom. Manifest» (եր. 10). K. Marx, «Das Elend der Philosophie» (եր. 105). Fr. Engels, «Anti Dühring» (եր. 254).

²⁾ Marx, «Zur Kritik der politischen Oekonomie», յառաջաբան եր. XII., նոյնը նրա «Lohnarbeit und Kapital»-ի մէջ (եր. 15).

³⁾ L. Stein, «Die sociale Frage im Lichte der Philosophie» (եր. 383): Վերջերս Կարլ Կաուցկին ևս փորձել է մի ինքնուրոյն թէօրիա տալու, որ մի քանի որոշիչ կրիտերիումների կոմբինացիա է կազմում. նա բաժանում է այսպէս. բնական իրերի տնտեսութիւն, ֆէոդալական տնտեսութիւն համբարական-մենաւաճառ տնտես. (Zünftige Monopolwirtschaft) և ապրանքային տնտեսութիւն. նա վերջինս կրկին բաժանում է՝ պարզ ապրանքային տնտես. և կապիտալիստական տնտեսութիւն: (S. K. «Agarfrage» եր. 60—61)

Թեզիս.	Անտիթեզիս	Սինթեզիս
I Նախնական կոմունիզմ:	Ապրանքային արդիւնաբերութիւն:	Գիտակցական 'կոմունիզմ:
II Անմիջապէս հասարակականացած արդիւնաբերութիւն:	Անժրագիր արդիւնաբերութիւն:	Միջնորդապէս հասարակականացած արդիւնաբերութիւն:
III. Բանուորները տէր են արդիւնաբ. միջոցներին:	Բանուորները զըրկուած են արդիւնաբ. միջոցներից:	Բանուորները տէր են դառնում արդիւն. միջոցներին աւելի բարձր աստիճանի վրայ:

Այս տրիագի մէջ պատկերանում է մեզ մարդկային հասարակութեան տնտեսական դրութեան տիպիկտիքական զարգացումը, բաժանուած խոշոր դարեշրջանների. սկզբնական կոմունիստական շրջան, մասնաւոր սեփականութեան շրջան և ապագայ սոցիալիստական շրջան, որի իրականացումը ըստ Մարքսի զարգացման թէօրիայի նոյնքան անհրաժեշտ է, որքան անհրաժեշտ է եղել առաջին և երկրորդ տնտեսական-հասարակական շրջանների դարաւոր գոյութիւնը:

3. Տնտեսական աստիճանների տարբերութիւնը ըստ արդիւնաբերութեան տեխնիկայի: Այս կրիտերիումը մեծ տեղ է գրաւում Մարքսի, ինչպէս և Էնգելսի տնտեսական դիտողութիւնների մէջ, և այդ մասաւանդ այն զէպքում, երբ նրանք պատմական մատերիալիզմի տեսակէտից ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս հասարակական քաղաքական կեանքի կերպարանափոխութիւնը անմիջապէս և հիմնապէս ազդւում է տնտեսական ֆակտորներից, իսկ վերջիններս իրանց կողմից անմիջապէս ենթակայ են արդիւնաբերութեան տեխնիքական յարաբերութիւններին, աշխատանքի միջոցներին: «Տնտեսական էպոխաները, ասում է Մարքսը, տարբերւում են ոչ թէ նրանով, թէ ինչ է արդիւնաբերութիւնը, այլ նրանով, թէ ինչպէս, աշխատանքի ինչ գործիքներով է արդիւններեւում: Աշխատանքի միջոցները կազմում են ոչ միայն մարդկային աշխատանքի ոյժի զարգացման մասշտաբը, այլ և այն հասարակական յարաբերութիւնների յայտանշանը, ուր նրանք բանեցնւում, գործադրւում են»: ¹⁾ Աւելի ուրոշ արտայայտութեամբ գտնում ենք նոյնը Մարքսի պատմական մատերիալիզմի կլասիք դեֆինիցիայի մէջ, հէնց առաջին տողերում. «Հասարակական արդիւնաբերութեան մէջ, ասում է Մարքսը, առաջ են ընթանում որոշ, անհրաժեշտ,

¹⁾ K. Marx, «Kapital», (I հատ. եր. 142).

մարդկանց կամքից անկախ յարաբերութիւններ՝ արդիւնաբերութեան յարաբերութիւններ, որոնք համապատասխանում են արտադրողական նիւթական ոյժերի զարգացման աստիճանին»։ ¹⁾

Այլ կերպ է ձևակերպում Թէօրիան Էնգելսը. և պէտք է ասել, որ նրա յետագայ գրուածքներում, մանաւանդ նրա «Լին-տանիքի, մասնաւոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը» (1884 թ.) վերնագրով երկի մէջ, աւելի հասունացած և սխտեմատիկաբար ներկայացրած վիճակի մէջ ենք գտնում տընտեսական զարգացման ուսմունքը, քան Մարքսի մօտ։

Էնգելսի Թէօրիայի մէջ ամենահիմնական կրիտերիումը կազմում է աշխատանքի բաժանումը կամ անդամահատումը (Zergliederung) իրերի արդիւնաբերութեան պրոցեսի մէջ։ Աշխատանքի բաժանումը, իբրև կրիտերիում ընդունել է և Մարքսը (տես օրինակ «Կապիտալ» եր. 46, 78, 322 և այլն), սակայն Էնգելսն է եղել գլխաւորապէս, որ այդ կրիտերիումը տնտեսական զարգացման ֆազերը բնորոշող ուսմունքի հիմք է ծառայեցրել։ Էնգելսը որոշում է տնտեսական զարգացման երեք գլխաւոր էտապներ։ ²⁾

1. Սեփական տնտեսութիւն—արդիւնաբերութիւն սեփական կարիքների համար։

2. Փոխանակութեան տնտեսութիւն—որ երեք տարբեր աստիճաններ ունի՝

ա. Իբրև պատահական երևոյթ, երբ փոխանակում է միայն առատ բերքերի աւելորդ մասը։

բ. Իբրև կանոնաւոր, մշտական երևոյթ, երբ կենսական պիտոյքների արդիւնաբերութեամբ զատւում են խաշնարած և երկրագործ ցեղերը և այդպիսով մշտական կարիք է զգացւում տարբեր իրերի փոխանակութեան։

գ. Իբրև անհրաժեշտ երևոյթ, երբ երկրագործութիւնը և ձեռնարհեստը բաժանւում են իրարից և գրաւում արդիւնաբերութեան զատ-զատ սահմաններ, տոն տալիս սոցիալական տարբեր խւերի։

3. Կապիտալիստական տնտեսութիւն—որ բնորոշւում է ապրանքային արդիւնաբերութեամբ, ենթակայ կապիտալիստի բացառակի ղեկավարութեան։

1) Marx, «Zur Kritik der politischen Oekonomie», յառջաբ. եր. XI.

2) Fr. Engels, «Anti-Dühring» (Էր. 188), Engels, der Ursprung der Familie, der Privateigentums und des Staates, (121 էր.).

Այստեղ յիշելու է նաև պրոֆ. Շմոլերի թէօրիան: Շմոլերը տարբերում է հետևեալ տնտես. ֆազերը.

1. Ցեղային, գիւղական կամ շրջանային տնտեսութիւն.
2. Քաղաքային տնտեսութիւն.
3. Տերիտորիական տնտեսութիւն.
4. Պետական տնտեսութիւն.

Այստեղ ևս տնտեսական շրջանների տարբերութեան էական կրիտերիումը համարում է աշխատանքի բաժանումը: Սակայն մի հիմնական կէտում Շմոլերի թէօրիան տարբերում է այդ կաթեզորիային պատկանող միւս թէօրետիկներից: Շմոլերը հիմնաւորում է զանազան տնտեսական սխտեմների տարբերութիւնները բոլորովին այլ կերպ, քան միւս հեղինակները: Մինչդեռ Րոտերտումը, Մարքսն ու Էնգելսը և Բիւխերը—ինչպէս յետոյ կը տեսնենք—զանազան տնտեսական շրջանների տարբերիչ կողմերը բացատրում են զուտ կառուցալ (պատճառակցական) կերպով—բացառապէս պայմանաւորուած արդիւնաւէտ ոյժերի ներգործութեամբ և տնտեսական-արդիւնաբերական յարաբերութիւնների օրգանական զարգացումով,—Շմոլերը ընդհակառակը, առաջնորդում է զուտ թելէօլոգիական սկզբունքից (նպատակայարմարութեան սկզբունք): Ըստ Շմոլերի, տնտեսական զարգացման զանազան ֆազերի մէջ տարբերութիւններ ծագում են այն պատճառով, որովհետեւ պէտք է զանազան—առաւելապէս քաղաքական նպատակներ իրականանային: «Նշանակալից է, ասում է Շմոլերը, տնտեսական կեանքի կապակցութիւնը առհասարակ սոցիալական և քաղաքական կեանքի էական ղեկավար օրգանների հետ... տնտեսական-սոցիալական էական հիմնարկութիւնների կախումը քաղաքական կարևորագոյն մարմիններից և ֆակտորներից: ¹⁾

Շմոլերի «նպատակայարմարութեան» ուսմունքը չունեցաւ ոչ մի կողմնակցութիւն նոյն իսկ իր աշակերտների և պատմական դպրոցի (որի յայտնի ներկայացուցիչն ինքն է) կուսակիցների կողմից: Նրա թէօրիան սուր քննադատութեան ենթարկուեց սոցիալիստների, ապա Բիւխերի և Զոմբարտի կողմից:

¹⁾ Städtische, territoriale und staatliche Wirtschaftspolitik (in SC. Hmollers' Forshungen (Հատ. VIII (1884) էր. 16 - 17)

6.

Մինչև այստեղ մենք բաւականացանք տնտեսական զարգացման ֆազերը բնորոշող այն թէօրիաների յիշատակութեամբ, որոնք յայտնի տեղ են գրաւում տնտեսագիտութեան մէջ: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ այդ բոլոր թէօրիաները—մի կողմ թողնելով մէկի կամ միւսի մասնաւոր առաւելութիւնները—մնացել են թերի, անմշակ և անսխտեմ վիճակի մէջ: Նրանց բոլորի մէջ—բացառութեամբ Մարքս-էնգելսեան թէօրիաների—պակասում է խոր ու բազմակողմանի լուսաբանութիւնը, կրիտիկական ոգին: Նրանց շատերի մէջ տնտեսական շրջանների տարբերութիւնները որոշող կրիտերիումները մնացել են միայն որպէս պոստուլատ, առանց ընդարձակ ու լրացուցիչ բացատրութիւնների, հիմնաւորութեան:

Միակ թէօրիան, կամ, ինչպէս ասում են, տնտեսագիտութեան վերջին խօսքը այդ սահմանում, որ մինչև օրս (ընդամենը 12 տարուայ ընթացքում, 1893 թուականից սկսած) խիստ ժողովրդականութիւն է վաստակել գիտնական շրջաններում, համարւում է պրոֆ. Կարլ Բիւխերի թէօրիան ²⁾: Անտարակոյս Բիւխերի տեսութիւնը կրում է նախորդ գիտնականների—առաւել Մարքս-էնգելսեան—տեսութիւնների որոշ դրոշմը: Սակայն այն լրիւ սխտեմը, քննական հետազօտութիւնը, փաստերի ահազին տարափը, որ նա զանազան ֆազերի տնտեսական սխտեմների ընդարձակ նկարագրութեամբ և էտնոգրաֆիական բազմաթիւ լրացուցիչ տեղեկութիւններով տալիս է,—համար-

²⁾ Այստեղ յիշելու է, որ Բիւխերի տեսութիւնից յետոյ, Վերներ Զոմբարտը ևս փորձեց (տե՛ս «Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation» in Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik XIV (հատ. 1 և 2 տետրը, էր 392 1899 թ.) այնուհետև նոյնը ընդարձակած իր «Der moderne Kapitalismus» գրքի առաջին հատորում, (էր. 50, 1902 թ.) մշակել տնտեսական զարգացման ուսմունքը: Նա ևս երեք մասերի է բաժանում տնտեսական զարգացումը, այն է՝ անհատական փոխանցման և հասարակական տնտեսութիւն: Առաջնակարգ կրիտերիումը, որով Զոմբարտը որոշում է տնտեսական ֆազերի տարբերութիւնը, կազմում է նրա մօտ արգիւսաւէտութեան ոյժը (Produktivitätskraft) որ տարբեր են զարգացման բոլոր շրջաններում: Առաջ, նահապետական գործիքների շրջանում, խիստ սակաւ է եղել արդիւնաւէտութեան ոյժը, հետզհետէ, գործիքների կատարելագործութեամբ նա հասել է ներկայ շրջու և էլեբարականութեան օրով զարգացման պոտենցիել աստիճանին: Որովհետև Զոմբարտի թէօրիան քիչ է տարբերւում Բիւխերի ուսմունքից, այդ պատճառով անելով ենք համարում առանձին Բիւխերի տեսութիւնների նիւթ դարձնելու Բիւխերի թէօրիայի առաւելութիւնները չենք զբաղւում Զոմբարտի մօտ նոյն չափով:

ւում է Բիւխերի եղակի ծառայութիւնը: Ըստ այդ թէօրիայի պիտի ծանօթանանք մենք տնտեսական զարգացման ֆազերի հետ:

Բիւխերի տեսութիւնը ընդգրկում է իր մէջ տնտեսական զարգացման երեք խոշոր ֆազեր՝ սկսած պատմական հին դարերից մինչև արդի եւրոպական տնտեսութեան աստիճանը: Նա ձևակերպում է այսպէս ¹⁾.

1. *Տնային փակ տնտեսութեան աստիճան* (Die Stufe der geschlossenen Hauswirtschaft).—Արդիւնաբերութիւն զուտ սեփական կարիքների համար, փոխանակութիւնից (մշտական) զուրկ տնտեսութիւն: Այդ աստիճանի վրայ իրերը սպառում են այն տնտեսութեան մէջ, ուր նրանք արտադրւում են:

2. *Քաղաքային տնտեսութեան աստիճան* (Die Stufe der Stadtwirtschaft).—Արդիւնաբերութիւն վաճառորդների համար կամ անմիջական փոխանակութեան աստիճան: Այդ աստիճանի վրայ իրերը արդիւնաբերական տնտեսութիւնից անմիջապէս անցնում են սպառողական տնտեսութեան մէջ:

3. *Ժողովրդական տնտեսութեան աստիճան* (Die Stufe der Volkswirtschaft).—Ապրանքային արդիւնաբերութիւն, իրերի շրջանառութեան աստիճան: Այդ աստիճանի վրայ իրերը սովորաբար անցնում են մի շարք տնտեսութիւնների բովով (շրջանառութեան պրոցես), նախ քան սպառման հասնելը:

Բիւխերի թէօրիայի մէջ ևս հիմնական կրիտերիումը կազմում է աշխատանքի բաժանումը: Բացի դրանից այդ թէօրիայի մէջ ուշադրութեան է առնւում եւ մի այլ խիստ կարևոր մոմէնտ, որ ոչ մի թէօրետիկի մօտ այնքան փաստալից ու կառուցալ չի բացատրւում, ինչպէս Բիւխերի մօտ: Դա կազմում է այն յարաբերութիւնը, որ գտնւում է իրերի արդիւնաբերութեան կամ արդիւնաբերողների և իրերի սպառման կամ սպառողների մէջ. ուրիշ խօսքով դա կազմում է այն մասնապարհի երկարութիւնը (Weglänge), որով իրերը արդիւնաբերողի ձեռքից հասնում են սպառողի ձեռքը:

Եթէ ուզում ենք մանրամասն բնորոշել տնտեսական այս երեք ֆազերը և ցոյց տալ նրանց պատմական զարգացման խոշոր տարբերութիւնները, ապա մենք պէտք է ուշադրութեան առնենք բացառապէս նրանց տիպիքական առանձնայատկութիւնները, մի կողմ թողնելով այն մասնաւոր ու անցողական երևոյթները, որոնք խոտորում են այս կամ այն պատմական շրջանում տիրապետող տնտեսութեան ընդհանուր սխտեմից: Այդ

1) K. Bücher, «Die Entstehung der Volkswirtschaft» (Յ-րդ հրատ. եր. 108)՝

սպասանական և մասնաւոր երևոյթները լինում են երբեմն հին շրջանի ֆնացորդներ կամ ապագայ շրջանի սկզբնաւորութիւն:

(Կը շարունակուի)

ԹՌՉՆԻԿՆԵՐ

(Աղուֆ Շուլցից)

Իզո՛ւր, իզո՛ւր, ա՛յ թռչնիկներ,
Ի՛նձ որ տեսաք, լրձեցիք.
Թո՛ղ ձեր ազատ դայլայիկներ
Լըցնեն դաշտերն ու այգիք:

Մի՛ վախենաք դուք ինձանից,
Ես ձեզ թաղարդ չեմ լարում.
Գիտե՛մ, գիտե՛մ—ազատ կեանքից
Լա՛ւ բան չըկայ աշխարհում:

Ալ. ժատուրեան